

Psychology: the Journal of the Hellenic Psychological Society

Vol 14, No 4 (2007)

Bullying in secondary schools: The influence of gender and ethnicity

Αναστασία Ψάλτη, Κατερίνα Κωνσταντίνου

doi: [10.12681/psy_hps.23877](https://doi.org/10.12681/psy_hps.23877)

Copyright © 2020, Αναστασία Ψάλτη, Κατερίνα Κωνσταντίνου

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/).

To cite this article:

Ψάλτη Α., & Κωνσταντίνου Κ. (2020). Bullying in secondary schools: The influence of gender and ethnicity. *Psychology: The Journal of the Hellenic Psychological Society*, 14(4), 329–345. https://doi.org/10.12681/psy_hps.23877

Το φαινόμενο του εκφοβισμού στα σχολεία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης: Η επίδραση φύλου και εθνο-πολιτισμικής προέλευσης

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΨΑΛΤΗ¹

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ²

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το φαινόμενο του εκφοβισμού έχει λάβει δραματικές διαστάσεις τα τελευταία χρόνια στα σχολεία διεθνώς. Στην Ελλάδα έχουν πραγματοποιηθεί ελάχιστες μελέτες μέχρι σήμερα. Το συγκεκριμένο άρθρο αποτελεί μια πρώτη προσπάθεια καταγραφής του φαινομένου στα ελληνικά σχολεία και διερεύνησης της επίδρασης παραγόντων όπως το φύλο και η εθνο-πολιτισμική προέλευση. Χίλιοι οκτακόσιοι σαράντα τρεις μαθητές/ήτριες Γυμνασίων και Λυκείων όλης της χώρας συμπλήρωσαν το Ερωτηματολόγιο «Η Ζωή στο Σχολείο». Τα αποτελέσματα δείχνουν ότι ένα ποσοστό πάνω από 10% των μαθητών/τριών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης έχουν βιώσει μια μορφή λεκτικού εκφοβισμού σε συστηματική βάση, ενώ ο αριθμός των μαθητών/τριών που φοβούνται ότι θα πέσουν θύματα εκφοβισμού αυξάνεται σημαντικά (35%). Τα περιστατικά εκφοβισμού συμβαίνουν σε ποικίλους χώρους στο σχολείο (π.χ. αυλή, στο δρόμο επιστροφής από το σχολείο στο σπίτι) και τις περισσότερες φορές, ούτε οι θύτες ούτε τα θύματα αποκαλύπτουν αυτό το θέμα ή μιλούν για αυτό. Γενικά, από τα δεδομένα προκύπτει ότι η εμπλοκή σε περιστατικά εκφοβισμού παρατηρείται συχνότερα στα αγόρια και συνδέεται με την ανάπτυξη της ανδρικής ταυτότητας, ενώ το φαινόμενο φαίνεται να συνδέεται μόνο μερικώς με την εθνο-πολιτισμική προέλευση.

Λέξεις-κλειδιά: Εκφοβισμός στο σχολείο, Βία στο σχολείο, Φύλο, Εθνο-πολιτισμική προέλευση

1. Εισαγωγή

Το φαινόμενο της βίας στο χώρο του σχολείου-ου απασχολεί ιδιαίτερα τη διεθνή βιβλιογραφία,

καθώς τα τελευταία χρόνια φαίνεται να πληθαίνουν τα περιστατικά χρήσης βίας στο χώρο του σχολείου με θύματα τόσο παιδιά όσο και ενήλικους. Μια συγκεκριμένη μορφή βίας που εκδη-

1. Διεύθυνση: Επίκουρη Καθηγήτρια Ψυχολογίας, Τμήμα Βρεφονηπιοκομίας, Σχολή Επαγγελματιών Υγείας Πρόνοιας, Αλεξάνδρειο Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Θεσσαλονίκης, Τ.Θ. 141 Τ.Κ. 574 00, ΣΙΝΔΟΣ, Τηλ.: 2310 791488 Fax: 2310 791524 E-mail: psalti@bc.teithe.gr

2. Διεύθυνση: Σχολικός Ψυχολόγος, Τμήμα Ψυχολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Παλαιό Κτίριο Φιλοσοφικής Σχολής Α.Π.Θ., Τ.Κ. 541 24, ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, Τηλ.: 2310997313 Fax: 2310997384 E-mail: aikkonst@psy.auth.gr

λώνεται στο σχολείο αποτελεί και ο εκφοβισμός (bullying), ένα φαινόμενο που αρχικά μελετήθηκε στις σκανδιναβικές χώρες από τον Dan Olweus στη δεκαετία του 1970 (Olweus, 1978).

Ως εκφοβισμός ορίζεται γενικά η συστηματική κατάχρηση δύναμης (Rigby, 2002). Ο Olweus (1999) αναφέρει ότι ο εκφοβισμός συμβαίνει χωρίς εμφανή πρόκληση και χαρακτηρίζεται από τα ακόλουθα τρία στοιχεία: (1) την εσκεμμένη άσκηση βίας, (2) η οποία επαναλαμβάνεται στο χρόνο και (3) στο πλαίσιο μιας διαπροσωπικής σχέσης που χαρακτηρίζεται από ανισότητα δύναμης (Farrington, 1993. Smith & Brain, 2000). Στη διεθνή βιβλιογραφία αναφέρονται ποικίλες μορφές εκφοβισμού. Οι πιο γνωστές είναι ο σωματικός εκφοβισμός (physical), ο οποίος αναφέρεται στην άσκηση βίας ή την καταστροφή περιουσίας, και ο λεκτικός εκφοβισμός (verbal), που περιλαμβάνει το πείραγμα, τις βωμολοχίες, τη λεκτική επιθετικότητα (Smith, 2000). Πρόσφατα, έχουν προστεθεί νέες μορφές εκφοβισμού, όπως ο έμμεσος εκφοβισμός (indirect ή relational ή social), που χαρακτηρίζεται από την «καλυμμένη» φύση του και τη χρήση και ανάμειξη τρίτων προσώπων και περιλαμβάνει το κουτσομπολιό, τη διαρροή άσχημων φημών, την κοινωνική απομόνωση (O'Connell, Pepler & Craig, 1999).

Το φαινόμενο του εκφοβισμού στο χώρο του σχολείου έχει αναγνωριστεί ως μείζον πρόβλημα της σχολικής ζωής στις ΗΠΑ (π.χ. Berthold & Hoover, 2000. Harris & Petrie, 2004), τον Καναδά (π.χ. Craig, Pepler & Atlas, 2000. Pepler & Craig, 1995), την Αυστραλία (π.χ. Owens, Shute, & Slee, 2000. Rigby, 2005) και την Ευρώπη (π.χ. Baldry, 1998. Pereira et al., 2004. Whitney & Smith, 1993), ακόμη και σε χώρες μη δυτικού τύπου, όπως η Ιαπωνία, η Νότια Αφρική και οι χώρες της Λατινικής Αμερικής (π.χ. Morita et al., 1999. Ohsako, 1999). Όπως μαρτυρούν τα δεδομένα των ερευνών, σε πολλές χώρες του κόσμου ένας σημαντικός αριθμός μαθητών/-τριών (μεταξύ 10-30%), τόσο της Πρωτοβάθμιας όσο και της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, γίνονται θύματα εκφοβισμού στο σχολείο. Τα περιστατικά

λαμβάνουν χώρα κυρίως στο προαύλιο του σχολείου με δράστες και θύματα συνήθως αγόρια, ειδικά όσον αφορά τη σωματική μορφή του εκφοβισμού. Η διαφορά ανάμεσα στα φύλα εμφανίζεται μικρότερη σε περιπτώσεις λεκτικού εκφοβισμού και κάποιες φορές αντεστραμμένη (δηλαδή, δράστες και θύματα είναι συνήθως κορίτσια) σε περιπτώσεις έμμεσου εκφοβισμού (Smith, 2004). Από την άλλη, ο παράγοντας εθνοπολιτισμική προέλευση δεν φαίνεται να αποτελεί κύριο παράγοντα επικινδυνότητας, αν και υπάρχουν έρευνες που δείχνουν σύνδεση μεταξύ θυματοποίησης και εθνικής προέλευσης (βλέπε Card, 2003 στο Smith, 2004).

Ένα σημαντικό πρόβλημα των περισσότερων ερευνών είναι η μη ακριβής ερμηνεία του όρου bullying, καθώς και η απόδοση και η μετάφρασή του στις διάφορες γλώσσες (Arora, 1996. Schuster, 1996), ενώ έχει τονιστεί η σημασία του συνδυασμού ποσοτικών και ποιοτικών μεθόδων για την κατανόηση του φαινομένου (Baldry, 1998. Smith, 2004).

Στην Ελλάδα, το φαινόμενο της βίας στο σχολικό χώρο άρχισε να ερευνάται σχετικά πρόσφατα (π.χ. Γκότοβος, 1996. Μανουδάκη, 2000. Μπεζέ, 1998. Παπαστυλιανού, 2000). Χαρακτηριστικό παράδειγμα του συνεχώς αυξανόμενου ενδιαφέροντος για το θέμα στον ελλαδικό χώρο αποτελεί το 7ο Συνέδριο του περιοδικού *Σύγχρονη Εκπαίδευση* με τίτλο «Η Βία στο Σχολείο» που έλαβε χώρα το Δεκέμβριο του 1994 στην Αθήνα. Ελάχιστες είναι οι έρευνες στον ελλαδικό χώρο που αφορούν συγκεκριμένα στον εκφοβισμό στο χώρο του σχολείου. Η πρώτη έρευνα στην Ελλάδα χρονολογείται από το 1990, όταν μελετήθηκε η επιθετική συμπεριφορά παιδιών σχολικής ηλικίας και συνδέθηκε με την έδρα ελέγχου (Andreou, 1990 στο Andreou, 2000). Ακολούθησε η έρευνα του Καλλιώτη (Kalliotis, 2000) σε 117 μαθητές/-τριες, 11-12 ετών, σε δημόσια σχολεία πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης στην Ανατολική Αττική. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι σε κάθε σχολείο περίπου 30% των μαθητών/-τριών είχαν πέσει θύματα εκφοβισμού κάποια στιγμή κατά τη διάρκεια της σχολικής χρονιάς, με τα αγό-

ρια να δηλώνουν πολύ περισσότερα περιστατικά εκφοβισμού από ό,τι τα κορίτσια.

Παρόμοια είναι και τα αποτελέσματα έρευνας των Pateraki & Houndoumadi (2001) στην οποία πήραν μέρος 1.312 μαθητές/-τριες τρίτης έως έκτης τάξης δημοτικών σχολείων της ευρύτερης περιοχής της Αθήνας. Διαπιστώθηκε ότι κατά τη διάρκεια της προηγούμενης σχολικής χρονιάς το 14,7% των παιδιών υπήρξαν θύματα, το 6,24% θύτες και το 4,8% θύτες-θύματα. Επιπλέον, σημειώθηκαν διαφορές ανάμεσα στα φύλα τόσο ως προς τις αυτο-αναφορές συμμετοχής τους σε πράξεις εκφοβισμού όσο και ως προς το είδος του εκφοβισμού που δέχθηκαν (σωματικό εκφοβισμό τα αγόρια, λεκτικό και έμμεσο εκφοβισμό τα κορίτσια).

Επίσης, στην έρευνα των Boulton, Καρέλλου, Λανίτη, Μανούσου & Λεμονή (2001) σε 664 μαθητές/-τριες, ηλικίας 8-11 χρόνων, ένας σημαντικός αριθμός των παιδιών του δείγματος, και μάλιστα πολύ περισσότερα αγόρια από ό,τι κορίτσια, δήλωσαν ότι υπήρξαν δράστες και θύματα κάποιου από τα τρία είδη επιθετικής συμπεριφοράς που μελετήθηκαν (σωματική, λεκτική και μέσω αποκλεισμού). Επιπλέον, διαπιστώθηκε ότι οι στάσεις που εξέφρασαν οι μαθητές/-τριες ήταν γενικά κατά της επιθετικής συμπεριφοράς, κάτι που ίσχυε ιδιαίτερα για τα κορίτσια και τα παιδιά μικρότερης ηλικίας.

Οι πιο πρόσφατες έρευνες του φαινομένου στην Ελλάδα αφορούν και πάλι μαθητές/-τριες της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και επικεντρώνονται στη μελέτη της σύνδεσης του εκφοβισμού με ψυχολογικές παραμέτρους, όπως η αυτοεκτίμηση, ο τόπος ελέγχου και η αυτο-αποτελεσματικότητα, με στρατηγικές αντιμετώπισης των παιδιών σε καταστάσεις σύγκρουσης, καθώς και με τις στάσεις των γονέων απέναντι στη χρήση σωματικής τιμωρίας (Andreou, 2000, 2001, 2004. Andreou & Metallidou, 2004. Andreou, Vlachou & Didaskalou, 2005. Αρτινοπούλου, 2003. Smith, Nika & Papisideri, 2004).

Δύο μόνο μελέτες του φαινομένου του εκφοβισμού σε μαθητές/-τριες δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης εντοπίστηκαν στον ελλαδικό χώρο:

μία στην Κύπρο και μία στην Ελλάδα. Η έρευνα των Kokkinos & Panayiotou (2004) μελέτησε τη σύνδεση ανάμεσα στα συμπτώματα της Εναντιωτικής Προκλητικής Διαταραχής και της Διαταραχής Διαγωγής κατά DSM-IV και στην εκδήλωση εκφοβισμού σε νεαρούς εφήβους στην Κύπρο, ενώ η έρευνα του Δημάκου (2005) είχε ως στόχο τη μελέτη της συμβολής των οικογενειακών εμπειριών, συμπεριφορών και σχέσεων στην επιθετική συμπεριφορά μαθητών που δεν ζούσαν σε μεγάλα αστικά κέντρα.

Όπως διαπιστώνεται από τη σύντομη ανασκόπηση της ελληνικής βιβλιογραφίας σχετικά με το θέμα του εκφοβισμού στο χώρο του σχολείου, οι έρευνες περιορίζονται σχεδόν αποκλειστικά στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση και αναφέρονται σε δείγματα από συγκεκριμένες περιοχές της Ελλάδας (κυρίως Αττική ή Θεσσαλία). Παρόλο που οι έρευνες διεθνώς δείχνουν μείωση του φαινομένου από την πρωτοβάθμια στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (π.χ. Salmivalli, 2002), πολλοί κάνουν λόγο για τη χρήση διαφορετικών μορφών εκφοβισμού στην εφηβεία – περισσότερο λεκτικές και έμμεσες μορφές σε αντίθεση με τη χρήση σωματικών μορφών στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Κρίνεται σκόπιμο, επομένως, να διαπιστωθεί η μορφή, η συχνότητα και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του φαινομένου στα σχολεία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης σε ολόκληρη τη χώρα. Επιπλέον, κρίνεται αναγκαίο να επαληθευτεί το εύρημα ελληνικών και διεθνών ερευνών ότι η επιθετικότητα στο σχολείο είναι γένους αρσενικού (π.χ. Γκότοβος, 1996. Δεληγιάννη-Κουϊμπζή & Σακκά, 2005).

Τέλος, δεν εξετάζεται η εθνο-πολιτισμική προέλευση ως παράγοντας επικινδυνότητας, παρόλο που η κοινή γνώμη μαζί με κάποιες έρευνες υποστηρίζουν ότι η παρουσία μαθητών/-τριών από διάφορες χώρες στα ελληνικά σχολεία την τελευταία δεκαετία έχει ως αποτέλεσμα την αύξηση των κρουσμάτων βίας στο χώρο του σχολείου (Καμάρη, Μουρούζη & Παπαδοπούλου, 2004). Στη διεθνή βιβλιογραφία, η εθνο-πολιτισμική προέλευση δεν φαίνεται να αποτελεί κύριο παράγοντα επικινδυνότητας (Card, 2003 στο Smith, 2004. Seals & Young, 2003. Moutapa et

al., 2004). Ωστόσο, δεν λείπουν οι έρευνες που δείχνουν σύνδεση του φαινομένου του εκφοβισμού με την εθνο-πολιτισμική προέλευση (π.χ. Greeff, 2004. Seals & Young, 2003). Δύο πρόσφατες μελέτες στον ελλαδικό χώρο έδειξαν σημαντικές διαφορές μεταξύ των μαθητών και μαθητριών δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης ως προς το φύλο και την εθνο-πολιτισμική τους προέλευση σχετικά με τις απόψεις τους για τη χρήση βίας, αλλά και με τις εμπειρίες τους από βίαια περιστατικά στο χώρο του σχολείου. Η βία φαίνεται να αποτελεί σημαντικό συστατικό στοιχείο της ανδρικής ταυτότητας τόσο για τους «γηγενείς» μαθητές όσο και για τους «αλλογενείς» με διαφορετικές, ωστόσο, εκφράσεις και εκδηλώσεις για την κάθε ομάδα (Σακκά, 2006. Ψάλη, Σακκά & Ζαφειρόπουλος, 2006).

Συμπερασματικά, διαπιστώνεται ότι το φαινόμενο του εκφοβισμού στο χώρο του σχολείου ξεκίνησε να απασχολεί την ελληνική βιβλιογραφία τα τελευταία χρόνια. Οι έρευνες που έχουν γίνει μέχρι σήμερα αφορούν σχεδόν αποκλειστικά την πρωτοβάθμια εκπαίδευση και έχουν τοπικό χαρακτήρα. Κρίνεται απαραίτητο, λοιπόν, να μελετηθεί διεξοδικά το φαινόμενο του εκφοβισμού και στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση σε πανελλήνιο δείγμα, αντιπροσωπευτικό του μαθητικού πληθυσμού της χώρας και να διαπιστωθεί η επίδραση παραγόντων όπως το φύλο και η εθνο-πολιτισμική προέλευση.

2. Στόχοι της παρούσας μελέτης

Με την παρούσα έρευνα γίνεται μια πρώτη προσπάθεια καταγραφής και μελέτης του φαινομένου του εκφοβισμού σε αντιπροσωπευτικό δείγμα σχολείων δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Η έρευνα αυτή αποτελεί τμήμα ευρύτερου ερευνητικού προγράμματος με τίτλο «Ταυτότητες Φύλου, Εθνικές Ταυτότητες και Σχολική Βία: Διερευνώντας τη Βία και τη Θυματοποίηση στο Σχολικό Πλαίσιο» που υλοποιείται από την ερευνητική ομάδα του Τμήματος Ψυχολογίας του ΑΠΘ σε συνεργασία με το Τμήμα Βρεφονηπιοκομίας

του ΑΤΕΙ Θεσσαλονίκης στα πλαίσια του προγράμματος ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ. Ο γενικός στόχος του προγράμματος είναι η μελέτη του φαινομένου της βίας και του εκφοβισμού (bullying) σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης (Παιδικός Σταθμός ως Λύκειο) σε όλη τη χώρα και, ειδικότερα, η μελέτη της κατανόησης του φαινομένου από τους/τις μαθητές/ήτριες και εκπαιδευτικούς, η καταγραφή της συχνότητας του φαινομένου στο χώρο του ελληνικού σχολείου, καθώς και η μελέτη των παραγόντων που κάνουν μαθητές/ήτριες πιο ευάλωτους και πιο ανθεκτικούς σε φαινόμενα εκφοβισμού.

3. Μέθοδος

Δείγμα

Στην έρευνα πήραν μέρος 1843 μαθητές/-τριες που φοιτούσαν σε τυχαία επιλεγμένα Γυμνάσια και Λύκεια από ολόκληρη την Ελλάδα. Για την τελική επιλογή του δείγματος, παράμετροι που έχουν ληφθεί υπόψη είναι η αντιπροσωπευτικότητά τους αφενός ως προς τον πληθυσμό των περιφερειών της χώρας και αφετέρου ως προς την αστικότητα των περιφερειών. Συγκεκριμένα, συμμετείχαν κυρίως σχολεία από αστικές περιοχές (77,5 %), ενώ μόνο το 22,5% προερχόταν από αγροτικές περιοχές. Ως προς το φύλο, το 52,4% των συμμετεχόντων ήταν κορίτσια και το 47,6% αγόρια, ενώ ως προς τη βαθμίδα της εκπαίδευσης, το 58% ήταν μαθητές/-τριες της Α' Λυκείου και το 40% ήταν μαθητές/-τριες της Γ' Γυμνασίου. Τέλος, το 87,6% των μαθητών/-τριών δήλωσαν ως χώρα καταγωγής των γονέων τους την Ελλάδα, ενώ το 12,4% ανέφεραν άλλες χώρες με κυρίαρχες την Αλβανία και τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης (κυρίως την πρώην Σοβιετική Ένωση).

Εργαλείο Αξιολόγησης

Το ερωτηματολόγιο για τους μαθητές/-τριες Γυμνασίου-Λυκείου βασίστηκε κυρίως στα ερωτηματολόγια: The Revised Olweus Bully/Victim Questionnaire – Senior (1996) και Pro-Victim

Scale (PVS) των Rigby & Slee (1991)³, τα οποία μεταφράστηκαν και προσαρμόστηκαν στην ελληνική πραγματικότητα από την ερευνητική ομάδα. Επιπλέον, για μια ερώτηση που στόχος της είναι ο προσδιορισμός των διαστάσεων του φαινομένου του εκφοβισμού στο σχολείο, χρησιμοποιήθηκαν – τροποποιημένα και προσαρμοσμένα στην πραγματικότητα του ελληνικού σχολείου – δώδεκα σενάρια (ιστορίες) από ένα εργαλείο που αναπτύχθηκε από τον Smith (1999)⁴ για τον ορισμό του εκφοβισμού σε διάφορες χώρες και πολιτισμικά πλαίσια. Για παράδειγμα, ένα από τα δώδεκα σενάρια ανέφερε: «Το νεαρό άτομο Α πλησιάζει στο διάλειμμα το νεαρό άτομο Β που είναι δύο χρόνια μικρότερό του και αρχίζει να το χτυπά».

Στο αρχικό ερωτηματολόγιο για μαθητές/-τριες Γυμνασίου-Λυκείου που κατασκευάστηκε έγιναν αλλαγές και βελτιώσεις μετά την αντίστροφη μετάφραση και την πιλοτική έρευνα. Το τελικό ερωτηματολόγιο που προέκυψε περιλαμβάνει τριάντα εννέα ερωτήσεις κλειστού τύπου και τύπου Likert. Οι ερωτήσεις είναι καταμετρημένες σε τέσσερις θεματικές ενότητες:

Η πρώτη θεματική ενότητα έχει τίτλο «Προσωπικές Πληροφορίες» και αποτελείται από έντεκα ερωτήσεις. Μέσα από αυτές τις ερωτήσεις συλλέγονται από τους/τις ερωτώμενους/ες στοιχεία για το φύλο, την ηλικία, την τάξη, το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο της οικογένειας, τη χώρα προέλευσης, τη γνώση της ελληνικής γλώσσας και την επίδοσή τους στο σχολείο. Η δεύτερη θεματική ενότητα με τίτλο «Η ζωή στο σχολείο» περιλαμβάνει τρεις ερωτήσεις, οι οποίες αφορούν τη στάση των μαθητών/-τριών απέναντι στο σχολείο, τις κοινωνικές σχέσεις που αναπτύσσουν μέσα σε αυτό και τον προσδιορισμό του φαινομένου του εκφοβισμού μέσα στο σχολικό πλαίσιο. Η τρίτη θεματική ενότητα με τίτλο «Δυσάρεστα περιστατικά που έχουν συμβεί στο σχολείο» αποτελείται από είκοσι δύο ερωτήσεις,

μέσα από τις οποίες συλλέγονται πληροφορίες για το φαινόμενο του εκφοβισμού όπως αυτό λαμβάνει χώρα στο σχολείο [για παράδειγμα: Ερώτηση 17: Σε ποια τάξη συνήθως πηγαίνει το νεαρό άτομο (ή τα νεαρά άτομα) που σου έκανε κάτι από αυτά που διάβασες πιο πάνω: Σημείωσε ΜΟΝΟ ΕΝΑ τετραγωνάκι. 1 ☐ Στο τμήμα μου 2 ☐ Σε διαφορετικό τμήμα, αλλά ίδια τάξη 3 ☐ Σε μεγαλύτερη τάξη 4 ☐ Σε μικρότερη τάξη 5 ☐ Σε διάφορες τάξεις]. Η τελευταία ενότητα που τιτλοφορείται «Στάσεις» περιλαμβάνει τρεις ερωτήσεις, οι οποίες αφορούν τις στάσεις που διαμορφώνουν οι ερωτώμενοι/-ες απέναντι στο φαινόμενο του εκφοβισμού στο σχολείο [για παράδειγμα: Ερώτηση 39. Παρακάτω υπάρχουν προτάσεις με πράγματα που έχουν πει κάποιοι άνθρωποι ή κάποια νεαρά άτομα στην ηλικία σου. Διάβασέ τις προσεκτικά και κύκλωσε τον αριθμό που ταιριάζει καλύτερα με την περίπτωση σου, ανάλογα με το αν συμφωνείς ή διαφωνείς με αυτές. 1. Τα νεαρά άτομα που συχνά τα πειράζουν στο σχολείο συνήθως το αξίζουν. 1=συμφωνώ απόλυτα, 2=συμφωνώ, 3=ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ, 4=διαφωνώ, 5=διαφωνώ απόλυτα].

Διαδικασία συλλογής δεδομένων

Τα ερωτηματολόγια διανεμήθηκαν στις τάξεις των σχολείων και στους μαθητές/-τριες από μέλη της ερευνητικής ομάδας του ευρύτερου προγράμματος. Η συλλογή των ερωτηματολογίων διήρκεσε από το Μάρτιο μέχρι το Μάιο του 2005.

Προκαταρκτική Στατιστική Επεξεργασία

Για την επεξεργασία των αποτελεσμάτων χρησιμοποιήθηκε το Στατιστικό Πακέτο για τις Κοινωνικές Επιστήμες SPSS. Συγκεκριμένα, χρησιμοποιήθηκαν τα παρακάτω:

1. Σχετικές συχνότητες και ποσοστά για την παρουσίαση των απαντήσεων των συμμετεχό-

3. Από το Sharp, S. (1999). *Bullying Behaviour in Schools*. Windsor, UK: NFER-NELSON

4. Ό.π.

Πίνακας 1
Ποσοστιαία Κατανομή Συνηθέστερων Μορφών Εκφοβισμού κατά Φύλο

	Σωματικός 2 ^α (%)	Σωματικός 1 ^α (%)	Σωματικός 3 ^α (%)	Λεκτικός 1 ^α (%)	Κοινωνικός 2 ^α (%)	Κοινωνικός 1 ^α (%)
Σύνολο	72,4	71,7	58,2	53,2	48,7	44,5
Φύλο						
Κορίτσια	75,6*	79,7*	60,8*	56,9*	49,8	47,5
Αγόρια	67,5	64,2	55,2	49,5	46,4	42,5

^α Μορφές εκφοβισμού: Σωματικός 1 – βία, Σωματικός 2 – παρενόχληση, Σωματικός 3 – καταστροφή προσωπικών αντικειμένων, Λεκτικός 1 – σεξουαλική παρενόχληση, Κοινωνικός 1 – αποκλεισμός, Κοινωνικός 2 – διάδοση φημών

* $p < 0,05$ ** $p < 0,001$

ντων στις τρεις πρώτες θεματικές ενότητες του ερωτηματολογίου.

2. Έλεγχος χ^2 για τη διερεύνηση της επίδρασης του φύλου και της εθνο-πολιτισμικής προέλευσης στις απόψεις των συμμετεχόντων για τον εκφοβισμό στο χώρο του σχολείου.
3. Ανάλυση Κύριων Συνιστωσών στην οποία υποβλήθηκαν οι είκοσι επτά ερωτήσεις που μετρούσαν τις στάσεις που διαμορφώνουν οι ερωτώμενοι(-ες) σχετικά με το φαινόμενο του εκφοβισμού και τη χρήση βίας στο σχολείο γενικότερα (Θεματική Ενότητα IV του ερωτηματολογίου). Εντοπίστηκαν πέντε παράγοντες που καλύπτουν το 46,3% της συνολικής διακύμανσης: (1) Αρνητική στάση προς τον εκφοβισμό, (2) Θετική στάση προς τον εκφοβισμό, (3) Τα αγόρια είναι θύτες, τα κορίτσια θύματα, (4) Αρνητική στάση προς κάθε μορφή διάκρισης και (5) Βία στη βία (Πίνακας 5).

3. Αποτελέσματα

Προσδιορισμός της έννοιας του «εκφοβισμού»

Αρχικά ζητήθηκε από τους συμμετέχοντες να προσδιορίσουν τις διαστάσεις του φαινομένου του εκφοβισμού στο χώρο του σχολείου δηλώνοντας αν αποτελούν εκφοβισμό ή όχι τα όσα

διαδραματίζονταν στα δώδεκα σενάρια-ιστορίες που τους δίνονταν (βλέπε Εργαλείο Αξιολόγησης). Όπως προκύπτει από τον Πίνακα 1, οι διαστάσεις του εκφοβισμού που αναγνωρίζουν οι περισσότεροι μαθητές/-τριες είναι με σειρά προτίμησης: η σωματική παρενόχληση (72,4%), η άσκηση σωματικής βίας (71,7%), η καταστροφή προσωπικών αντικειμένων (58,2%), η σεξουαλική παρενόχληση (53,2%).

Μαρτυρίες Παρατηρητών (Εκτιμήσεις εκδήλωσης του εκφοβισμού στο χώρο του σχολείου)

Στη συνέχεια, ζητήθηκε από τους μαθητές/-τριες να καταθέσουν τις προσωπικές τους εκτιμήσεις σχετικά με τη συχνότητα εμφάνισης των διαφόρων μορφών του εκφοβισμού στο σχολείο τους. Γενικά, διαπιστώθηκε ότι ο εκφοβισμός εκδηλώνεται με πολλές μορφές, με κυρίαρχες και πιο συχνά εμφανιζόμενες, σύμφωνα με τις δηλώσεις των εφήβων, δύο μορφές του λεκτικού εκφοβισμού (Πίνακας 2). Συγκεκριμένα, η κοροϊδία και η σεξουαλική παρενόχληση εμφανίζονται ως οι πιο συχνά παρατηρούμενες μορφές εκφοβισμού, καθώς περίπου οι μισοί μαθητές/-τριες ανέφεραν ότι παρατήρησαν τέτοια περιστατικά να εκδηλώνονται συχνά (μία έως αρκετές φορές την εβδομάδα) στο σχολείο τους κατά τους τελευ-

Πίνακας 2
Συχνότητα Εμφάνισης των Διαφόρων Μορφών Εκφοβισμού κατά Φύλο

	Λεκ. 3 ^ο (%)	Λεκ. 1 ^ο (%)	Κοιν. 2 ^ο (%)	Λεκ. 2 ^ο (%)	Κοιν. 1 ^ο (%)	Σωμ. 1 ^ο (%)	Σωμ. 2 ^ο (%)	Σωμ. 3 ^ο (%)
Σύνολο	48,9	40,4	36,3	32,7	23,9	23	21,1	19,4
Φύλο								
Κορίτσια	51*	44,1**	38,1	31,3**	24,7	20,2**	16,5**	17,9**
Αγόρια	46,6	40,4	34,4	34,2	23,1	26	26,2	21,1

^ο Μορφές εκφοβισμού: Σωματικός 1 – βία, Σωματικός 2 – παρενόχληση, Σωματικός 3 – καταστροφή προσωπικών αντικειμένων, Λεκτικός 1 – σεξουαλική παρενόχληση, Λεκτικός 2 – διάκριση, Λεκτικός 3 – κοροϊδία, Κοινωνικός 1 – αποκλεισμός, Κοινωνικός 2 – διάδοση φημών

* $p < 0,05$ ** $p < 0,001$

ταίους δύο με τρεις μήνες (48,9% και 40,4% αντίστοιχα). Ακολουθούν η διάδοση φημών (36,3%) και οι διακρίσεις (32,7%).

Μαρτυρίες Θυμάτων

Πέρα από τα περιστατικά εκφοβισμού που παρατηρούν στο χώρο του σχολείου, ζητήθηκε από τους συμμετέχοντες να καταθέσουν και τις βιωμένες προσωπικές εμπειρίες τους κατά τους τελευταίους 2-3 μήνες. Το 13,3% των συμμετεχόντων δήλωσαν ότι συχνά (από μία έως αρκετές φορές την εβδομάδα) υπήρξαν θύματα κοινωνικού εκφοβισμού και συγκεκριμένα της διάδοσης φημών, ενώ το 10,6% των μαθητών/τριών υπέστησαν τις κοροϊδίες (λεκτικός εκφοβισμός) των συμμαθητών/-τριών τους στο σχολείο τους. Τέλος, περίπου το 9% δέχτηκε τα σεξουαλικά σχόλια ή χειρονομίες των συμμαθητών/-τριών τους ή σωματική βία συχνά στο σχολείο κατά τους τελευταίους μήνες. Είναι σημαντική η διαφορά που βρέθηκε υπέρ των αγοριών σε όλες σχεδόν τις μορφές του εκφοβισμού, με εξαίρεση την κοροϊδία, όπου τα ποσοστά είναι τα ίδια και για τα δύο φύλα. Επίσης, οι μαθητές/-τριες από την Αλβανία ή άλλες χώρες εκτός Ευρώπης και ΗΠΑ αναφέρουν ότι πέφτουν συχνότερα θύματα διαδόσεων [$\chi^2 = 19,560$ $p = 0,012$].

Όπως προκύπτει από τις απαντήσεις των

εφήβων, όχι μόνο τα περιστατικά εκφοβισμού αποτελούν τμήμα της καθημερινότητας στο σχολείο, αλλά και περίπου τρεις στους δέκα μαθητές/-τριες φοβούνται ή αγωνιούν ότι μπορεί να υποστούν κάποια μορφή εκφοβισμού στο σχολείο μερικές φορές μέχρι και πολύ συχνά. Τα περιστατικά εκφοβισμού, ωστόσο, φαίνεται να έχουν περιορισμένη διάρκεια (μία με δύο εβδομάδες), όπως δηλώνουν πάνω από τους μισούς συμμετέχοντες (58,9%). Βέβαια, αξίζει να σημειωθεί ότι περίπου ένας στους δέκα μαθητές/-τριες έχει υποστεί κάποια μορφή εκφοβισμού, η οποία διαρκεί για αρκετά χρόνια.

Όσον αφορά το χώρο εμφάνισης περιστατικών εκφοβισμού, προκύπτει ότι το προαύλιο, οι διάδρομοι ή οι σκάλες και οι αίθουσες είναι τα μέρη όπου πιο συχνά εμφανίζονται αυτές οι συμπεριφορές. Πιο συγκεκριμένα φαίνεται ότι το 57,2% των περιστατικών εκφοβισμού λαμβάνουν χώρα στη σχολική αυλή, ενώ περίπου ένα στα τρία περιστατικά συμβαίνουν στους διαδρόμους και τις σκάλες του σχολείου. Σημαντικό είναι το γεγονός ότι περίπου το 1/4 των εκφοβιστικών συμπεριφορών παρατηρούνται μέσα στις αίθουσες, ανεξάρτητα από την παρουσία του εκπαιδευτικού.

Το προφίλ του δράστη

Οι συμμετέχοντες που δήλωσαν ότι είχαν υποστεί κάποια μορφή εκφοβισμού στο σχολείο

Πίνακας 3

Συχνότητα Εμφάνισης Βιωμένων Μορφών Εκφοβισμού σύμφωνα με τα Θύματα κατά Φύλο

	Κοιν. 2 ^ο (%)	Λεκ. 3 ^ο (%)	Λεκ. 1 ^ο (%)	Σωμ. 3 ^ο (%)	Κοιν. 1 ^ο (%)	Σωμ. 2 ^ο (%)	Λεκ. 2 ^ο (%)	Σωμ. 1 ^ο (%)
Σύνολο	13,3	10,6	9,3	9	8,4	7,6	7,6	5,9
Φύλο								
Κορίτσια	10,4**	10,5	5,7**	5,4**	6,7**	3,9**	5**	4**
Αγόρια	16,4	10,7	13,1	12,9	10,2	11,7	10,4	8,1

^ο Μορφές εκφοβισμού: Σωματικός 1 – βία. Σωματικός 2 – παρενόχληση. Σωματικός 3 – καταστροφή προσωπικών αντικειμένων. Λεκτικός 1 – σεξουαλική παρενόχληση. Λεκτικός 2 – διάκριση. Λεκτικός 3 – κοροϊδία. Κοινωνικός 1 – αποκλεισμός. Κοινωνικός 2 – διάδοση φημών

* $p < 0,05$ ** $p < 0,001$

κλήθηκαν να σκιαγραφήσουν το πορτραίτο του ατόμου (ή των ατόμων) που υπήρξε ο δράστης (ή οι δράστες) των περιστατικών εκφοβισμού. Από τις απαντήσεις των θυμάτων προκύπτει ότι το άτομο που τους εκφόβιζε στο σχολείο συνήθως: (α) ήταν αγόρι (50,8%). (β) πήγαινε στο ίδιο τμήμα ή ήταν συνομήλικος (56%) με τα θύματα. (γ) ήταν ελληνικής καταγωγής (61,3%) και (δ) ασκούσε τις συμπεριφορές αυτές κυρίως ατομικά (42,9%) ή και σε μικρές ομάδες των δύο με τριών ατόμων (29,9%). Στις περιγραφές των δραστηριοτήτων των περιστατικών εκφοβισμού σημειώθηκαν διαφορές μόνο ως προς το φύλο. Συγκεκριμένα, περισσότερο τα κορίτσια δήλωσαν ότι ο δράστης ήταν: (α) άτομο συνομήλικό τους [$\chi^2 = 18,409$ $p = 0,001$], (β) κορίτσι [$\chi^2 = 49,819$ $p = 0,000$], (γ) ελληνικής καταγωγής [$\chi^2 = 45,735$ $p = 0,000$] και (δ) ασκούσε τις συμπεριφορές αυτές κυρίως ατομικά ή και σε μικρές ομάδες των δύο με τριών ατόμων [$\chi^2 = 36,099$ $p = 0,000$].

Επιπλέον, ζητήθηκε από τα θύματα να αναφέρουν τα χαρακτηριστικά των νεαρών ατόμων που ασκούν γενικά εκφοβισμό στο σχολείο τους. Ο δράστης περιγράφηκε, λοιπόν, να φέρει τα ακόλουθα χαρακτηριστικά: είναι αγόρι (48,1%), το οποίο κάνει φασαρία στην τάξη (39,1%), δεν παρουσιάζει «υψηλές επιδόσεις» (30,6%) και φέρεται άσχημα στους συμμαθητές/-τριές του (30,5%). Στατιστικά σημαντικές διαφορές παρατηρήθηκαν στις περιγραφές των χαρακτηριστι-

κών των δραστηριοτήτων ανάμεσα σε αγόρια και κορίτσια. Έτσι περισσότερο τα κορίτσια δήλωσαν ότι οι δράστες περιστατικών εκφοβισμού στο σχολείο είναι κορίτσια [$\chi^2 = 66,439$ $p = 0,000$] και άτομα με χαμηλές επιδόσεις [$\chi^2 = 8,620$ $p = 0,002$], ενώ περισσότερο τα αγόρια δήλωσαν ότι οι δράστες είναι άτομα διαφορετικού θρησκευματος [$\chi^2 = 9,237$ $p = 0,002$]. Τέλος, ως προς την εθνοπολιτισμική προέλευση, περισσότερο οι μαθητές/-τριες από τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και από χώρες της Ασίας, Αφρικής και Νότιας Αμερικής περιέγραψαν το δράστη ως άτομο προερχόμενο από άλλη χώρα [$\chi^2 = 10,945$ $p = 0,027$].

Αποδόσεις αιτιών, αντιδράσεις θυμάτων και παρεμβάσεις

Οι έφηβοι ρωτήθηκαν, στη συνέχεια, σχετικά με τους λόγους για τους οποίους θεωρούν ότι έχουν υποστεί εκφοβισμό στο σχολείο τους. Διατύπωσαν την άποψη ότι οι εκφοβιστικές συμπεριφορές σε βάρος τους οφείλονται στο γεγονός ότι ανήκουν στο γυναικείο φύλο (36%) και στο ότι είναι καλοί μαθητές/-τριες (33%). Οι αποδόσεις των αιτιών της θυματοποίησής τους διαφοροποιήθηκαν ως προς το φύλο και την εθνοπολιτισμική προέλευση των ερωτώμενων. Ως προς το φύλο, περισσότερο τα αγόρια ήταν εκείνα που απέδωσαν τη θυματοποίησή τους στις υψηλές επιδόσεις τους στο σχολείο [$\chi^2 = 11,976$ $p = 0,002$].

$p=0,001$], στο ότι μιλούν διαφορετική γλώσσα [$\chi^2=12,906$ $p=0,000$], προέρχονται από άλλη χώρα [$\chi^2=19,434$ $p=0,000$] ή έχουν διαφορετική θρησκεία [$\chi^2=13,278$ $p=0,000$]. Αναφορικά με την εθνο-πολιτισμική τους προέλευση, περισσότερο οι μαθητές/-τριες από την Αλβανία και από χώρες της Ασίας, Αφρικής και Νότιας Αμερικής απέδωσαν τη θυματοποίησή τους στη διαφορετική γλώσσα που μιλούν [$\chi^2=48,302$ $p=0,000$], ενώ περισσότερο τα νεαρά άτομα από την Αλβανία και τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης στην προέλευσή τους από άλλη χώρα [$\chi^2=11,809$ $p=0,000$].

Οι πιο συχνές στρατηγικές αντιμετώπισης των συμπεριφορών εκφοβισμού που φάνηκε να υιοθετούν οι έφηβοι είναι: (α) να τις αγνοούν (52,8%), (β) να τις αποφεύγουν (32,1%), ή (γ) να παίρνουν εκδίκηση (30,5%). Περισσότερο τα αγόρια είναι εκείνα που επιλέγουν την εκδίκηση ως στρατηγική αντιμετώπισης [$\chi^2=9,746$ $p=0,002$] ή κρύβονται/το βάζουν στα πόδια [$\chi^2=5,302$ $p=0,022$], ενώ περισσότερο τα κορίτσια καταφεύγουν στην αγνόηση του συμβάντος [$\chi^2=9,548$ $p=0,002$], στην αποφυγή του [$\chi^2=11,100$ $p=0,001$] ή στην αναζήτηση βοήθειας από φίλους/-ες [$\chi^2=17,078$ $p=0,000$].

Επιπλέον, όσον αφορά τη δημοσιοποίηση των περιστατικών εκφοβισμού, προκύπτει ότι ένα στα δύο παιδιά εκμυστηρεύεται ή εμπιστεύεται τις προσωπικές επιθέσεις που δέχεται στους φίλους του, ενώ πάνω από το 20% εμπιστεύεται το οικογενειακό τους περιβάλλον. Παρ' όλα αυτά είναι ενδιαφέρον ότι ένα στα τέσσερα παιδιά δεν μοιράζεται τις εμπειρίες του με κανέναν. Περισσότερο τα κορίτσια δημοσιοποιούν τα περιστατικά εκφοβισμού που υφίστανται στους φίλους/-ες [$\chi^2=83,465$ $p=0,000$] και στους γονείς τους [$\chi^2=10,100$ $p=0,006$], ενώ περισσότερο τα αγόρια προτιμούν να μην πουν τίποτε σε κανέναν [$\chi^2=55,940$ $p=0,000$] ή να μιλήσουν σε κάποιον άλλον (εκτός των εκπαιδευτικών) ενήλικο στο σχολείο [$\chi^2=10,439$ $p=0,005$]. Τέλος, περισσότερο τα θύματα ελληνικής καταγωγής αναφέρουν περιστατικά εκφοβισμού στους φίλους/-ες τους [$\chi^2=10,994$ $p=0,027$].

Γενικά το 1/3 των παιδιών δηλώνει ότι οι εκπαιδευτικοί και γενικά οι ενήλικοι δεν προσπαθούν να σταματήσουν τις εκφοβιστικές συμπεριφορές και ότι, παρά τις όποιες ενέργειες κάνουν, οι προσπάθειές τους δεν είναι συστηματικές. Παρόμοιες συμπεριφορές και αντιδράσεις παρατηρούνται και από τους συμμαθητές/ή τριές τους, ενώ η πλειονότητα των γονέων (68%) δεν συνεργάζονται με το σχολείο προκειμένου να προσπαθήσουν να σταματήσουν αυτά τα περιστατικά. Τα αγόρια είναι εκείνα που δηλώνουν περισσότερο ότι οι εκπαιδευτικοί δεν παρεμβαίνουν σχεδόν ποτέ ή παρεμβαίνουν σπάνια σε περιστατικά εκφοβισμού [$\chi^2=11,466$ $p=0,022$] και τα κορίτσια εκείνα που αναφέρουν περισσότερο ότι οι οικείοι τους δεν έχουν κάνει ποτέ λόγο στο σχολείο για τον εκφοβισμό που υφίστανται τα παιδιά τους [$\chi^2=31,317$ $p=0,000$].

Μαρτυρίες Δραστών

Μέσα από το ερωτηματολόγιο έγινε προσπάθεια να προσδιοριστούν και οι δράστες περιστατικών εκφοβισμού στο χώρο του σχολείου. Η πλειονότητα των μαθητών/-τριών που πήρε μέρος στην έρευνα δήλωσε ότι ποτέ δεν ανέπτυξαν οι ίδιοι/-ες κάποια συμπεριφορά εκφοβισμού (σε ποσοστά που κυμαίνονται από 60,1% μέχρι και 82,3%). Ορισμένοι, ωστόσο, περίπου ένας στους δέκα, δήλωσαν ότι συχνά (μία φορά την εβδομάδα-αρκετές φορές) έκαναν σεξουαλικά σχόλια ή κοροΐδεψαν/πείραξαν με άσχημο τρόπο κάποιο/α συμμαθητή/-τρια τους, ενώ περίπου το 8% δήλωσαν ότι συχνά ασκούσαν σωματική βία, με τη μορφή εξαναγκασμών ή καταστροφών, είχαν διαδώσει φήμες για άλλα παιδιά ή είχαν κάνει αρνητικά σχόλια για τη χώρα ή τον τρόπο που μιλούσε τα ελληνικά ένα άλλο παιδί. Παρατηρήθηκε ότι όλες οι παραπάνω μορφές εκφοβισμού έχουν ως δράστες αγόρια (Πίνακας 4). Οι πιο συχνές μορφές εκφοβισμού που ασκούν τα αγόρια είναι: τα σεξουαλικά σχόλια και ο εξαναγκασμός, ενώ τα κορίτσια: η κοροϊδία, τα σεξουαλικά σχόλια και η διάδοση φημών. Όσον αφορά την επίδραση της εθνο-πολιτισμικής προέλευσης, εμ-

Πίνακας 4

Συχνότητα Εμφάνισης Μορφών Εκφοβισμού σύμφωνα με τους Δράστες (Θύτες) κατά Φύλο

	Λεκ. 1 ^α (%)	Λεκ. 3 ^α (%)	Σωμ. 2 ^α (%)	Σωμ. 3 ^α (%)	Κοιν. 2 ^α (%)	Λεκ. 2 ^α (%)	Σωμ. 1 ^α (%)	Κοιν. 1 ^α (%)
Σύνολο	9,8	9,3	8,3	8,2	8,1	8,1	7,6	7,1
Φύλο								
Κορίτσια	5,2	6,6	3,7	4,2	5,2	4,4	3,5	4,6
Αγόρια	14,8	12,2	12,3	12,5	11,3	12,2	12,3	9,8

^α Μορφές εκφοβισμού: Σωματικός 1 – βία, Σωματικός 2 – παρενόχληση, Σωματικός 3 – καταστροφή προσωπικών αντικειμένων, Λεκτικός 1 – σεξουαλική παρενόχληση, Λεκτικός 2 – διάκριση, Λεκτικός 3 – κοροϊδία, Κοινωνικός 1 – αποκλεισμός, Κοινωνικός 2 – διάδοση φημών

* $p < 0,001$

φανίστηκε μόνο μία στατιστικά σημαντική διαφορά. Συγκεκριμένα, περισσότερο οι δράστες με καταγωγή από χώρες της Ασίας, Αφρικής και Νότιας Αμερικής, καθώς και από χώρες του λεγόμενου δυτικού κόσμου δήλωσαν ότι συστηματικά κοροϊδευαν ή πείραζαν με άσχημο τρόπο κάποιο/α συμμαθητή/-ριά τους κατά τους τελευταίους δύο με τρεις μήνες [$\chi^2 = 22,737$ $p = 0,004$].

Από τα παιδιά που δήλωσαν ότι έχουν ασκήσει κάποια εκφοβιστική συμπεριφορά, φαίνεται ότι αυτή τη μοιράζονται κυρίως με τους φίλους τους (45,6%) και τα αδέρφια τους (21%), ενώ ένας στους τρεις γενικά την αποσιωπά. Επίσης, περισσότεροι από τους μισούς θύτες αναφέρουν ότι οι καθηγητές ή η οικογένειά τους δεν τους έχουν κάνει παρατήρηση για τη συμπεριφορά τους (60,7% και 54% αντίστοιχα).

Αντιδράσεις, Συναισθήματα και Στάσεις απέναντι στον Εκφοβισμό

Τέλος, πέρα από την καταγραφή των συνηθισμένων των παρατηρούμενων και βιωμένων περιστατικών εκφοβισμού και των χαρακτηριστικών θυμάτων και δραστών, οι συμμετέχοντες στην έρευνα κλήθηκαν να απαντήσουν σε ερωτήσεις που αφορούσαν τις αντιδράσεις τους όταν έρχονταν αντιμέτωποι με περιστατικά εκφοβισμού και τις στάσεις απέναντι στον εκφοβισμό και στη χρήση βίας γενικότερα στο χώρο του σχολείου.

Αναφορικά με τις αντιδράσεις τους σε περιστατικά εκφοβισμού στο σχολείο, από τις απαντήσεις των συμμετεχόντων προκύπτει ότι σχεδόν οι μισοί (43,5%) δήλωσαν ότι προσπαθούν να βοηθήσουν το/τη συμμαθητή/-ριά τους που υφίσταται κάποια μορφή βίας. Ωστόσο, ένα ποσοστό 12%, αποτελούμενο εξίσου από αγόρια και κορίτσια, παραμένει αδρανές και αμέτοχο όταν παρευρίσκεται σε περιστατικά εκφοβισμού. Γενικά, περισσότερο τα κορίτσια φαίνεται να υποστηρίζουν την παροχή βοήθειας (είτε ως πράξη είτε ως επιθυμία) στα θύματα του εκφοβισμού, ενώ περισσότερο τα αγόρια είτε αναλαμβάνουν δράση κατά του θύματος και τα ίδια (εξαναγκαζόμενα ή οικειοθελώς) ή μένουν απλοί παρατηρητές του περιστατικού, θεωρώντας το διασκεδαστικό ή κάτι που δεν είναι αναγκαστικά αρνητικό [$\chi^2 = 150,009$ $p = 0,000$].

Όσον αφορά τις συναισθηματικές αντιδράσεις των μαθητών/-τριών, ο οίκτος και η συμπόνια προς τα παιδιά-θύματα είναι το πιο διαδομένο συναίσθημα για περισσότερο από το 85% των κοριτσιών και το 55% των αγοριών. Είναι, παρ' όλα αυτά, σημαντικό ότι το 20% των εφήβων της έρευνας, αποτελούμενο κυρίως από αγόρια (28,7%), δηλώνει ότι μπροστά σε περιστατικά εκφοβισμού μένει αμέτοχο συναισθηματικά. Γενικά, τα κορίτσια είναι εκείνα που εκφράζουν συμπόνια για τα θύματα, ενώ τα αγόρια εμφανίζονται ή συναισθηματικά αμέτοχα ή πιστεύουν ότι το θύμα το άξιζε [$\chi^2 = 169,690$ $p = 0,000$].

Πίνακας 5
Στάσεις απέναντι στη Χρήση Βίας στο Σχολείο κατά Φύλο

	Σύνολο: M.O. (TA)	Αγόρια: M.O. (TA)	Κορίτσια: M.O. (TA)
Αρνητική στάση προς τον εκφοβισμό* [Ερωτήσεις: 39.9, 39.7, 39.10, 39.2, 39.8, 39.5]	2,42 (0,91)	2,62 (0,92)	2,23 (0,86)
Θετική στάση προς τον εκφοβισμό* [Ερωτήσεις: 39.4, 39.3, 39.1, 39.6, 39.13]	3,61 (0,96)	3,37 (0,98)	3,82 (0,90)
Τα αγόρια είναι θύτες, τα κορίτσια θύματα* [Ερωτήσεις: 39.22, 39.23, 39.24, 39.25]	2,76 (0,84)	2,88 (0,84)	2,65 (0,83)
Αρνητική στάση προς κάθε μορφή διάκρισης* [Ερωτήσεις: 39.12, 39.11, 39.18]	2,29 (0,87)	2,47 (0,93)	2,13 (0,78)
Βία στη βία** [Ερωτήσεις: 39.15, 39.14, 39.16]	2,89 (0,93)	2,83 (0,97)	2,94 (0,90)

* $p=0,000$ ** $p=0,017$

Επιπλέον, πάνω από τους μισούς συμμετέχοντες δήλωσαν ότι δεν θα μπορούσαν να εκδηλώσουν εκφοβιστικές συμπεριφορές, ωστόσο ένα στα τέσσερα άτομα δήλωσε ότι μπορεί να επιδοθεί σε παρόμοιες ενέργειες. Και σε αυτή την περίπτωση τα αγόρια ήταν εκείνα που δήλωσαν περισσότερο από ό,τι τα κορίτσια την πιθανότητα εκδήλωσης εκφοβιστικών συμπεριφορών στο μέλλον [$\chi^2=102,265$ $p=0,000$].

Τέλος, ως προς τις στάσεις που διαμορφώνουν οι ερωτώμενοι/-ες σχετικά με το φαινόμενο του εκφοβισμού και τη χρήση βίας στο σχολείο γενικότερα, διαπιστώνεται ότι οι έφηβοι που πήραν μέρος στην έρευνα – και ιδιαίτερα τα κορίτσια – είναι αρνητικοί απέναντι στη χρήση βίας στο χώρο του σχολείου και στην εκδήλωση συμπεριφορών αποκλεισμού. Επιπλέον, τα κορίτσια είναι εκείνα που φαίνεται να θεωρούν περισσότερο από ό,τι τα αγόρια τη χρήση βίας ως γένους αρσενικού. Τα αγόρια περισσότερο τείνουν να συμφωνούν με τη χρήση βίας ως απόληξη στη βία.

Η εθνο-πολιτισμική προέλευση των ερωτωμένων δεν προκάλεσε καμιά διαφοροποίηση στις αντιδράσεις και τις στάσεις τους απέναντι στον εκφοβισμό, με εξαίρεση το δεύτερο παράγοντα από τις στάσεις (Θετική στάση προς τον εκφο-

βισμό). Συγκεκριμένα, οι μαθητές/-τριες από την Ελλάδα και τις χώρες του λεγόμενου δυτικού κόσμου φαίνεται να διαφωνούν περισσότερο από τους υπόλοιπους με τη χρήση εκφοβιστικών συμπεριφορών στο χώρο του σχολείου.

4. Συζήτηση

Το φαινόμενο του εκφοβισμού στο χώρο του σχολείου, όπως προκύπτει από την ανάλυση των αποτελεσμάτων, γίνεται αντιληπτό από τους μαθητές και της μαθήτριες της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στην Ελλάδα ως ένα πολυδιάστατο φαινόμενο. Τουλάχιστον οι μισοί/-ές μαθητές/-τριες αναγνωρίζουν ως εκφοβισμό κυρίως τις σωματικές, αλλά και τις λεκτικές (σεξουαλική παρενόχληση) και τις κοινωνικές του (διάδοση φημών και κοινωνικός αποκλεισμός) μορφές. Φαίνεται, λοιπόν, ότι η απόδοση στα ελληνικά του όρου bullying με τον όρο «εκφοβισμός» ήταν επιτυχής. Συγκεκριμένα, οι μαθητές/-τριες που πήραν μέρος στην έρευνα θεώρησαν ότι ο όρος «εκφοβισμός» περιλαμβάνει όλες τις διαστάσεις του φαινομένου, όπως περιγράφεται διεθνώς. Και σε αυτή την περίπτωση, όμως, διαπιστώνεται ότι για την πλειονότητα ο όρος εκφοβισμός

—όπως και ο όρος bullying— συνδέεται με τη σωματική επιθετικότητα (Aroga, 1996. O'Moore, 2004. Smith et al., 2002).

Το φαινόμενο του εκφοβισμού αποτελεί μια πραγματικότητα για τα ελληνικά σχολεία, καθώς οι συμμετέχοντες όχι μόνο αναγνώρισαν τον εκφοβισμό σε όλες του τις μορφές, αλλά δήλωσαν —στην πλειονότητά τους— ότι έχουν παρατηρήσει όλες τις μορφές του εκφοβισμού να λαμβάνουν χώρα συχνά στο σχολείο τους. Συνηθέστερες μορφές εκφοβισμού που παρατηρούνται στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση είναι οι λεκτικές (κοροϊδία, σεξουαλική παρενόχληση και διακρίσεις) και οι κοινωνικές (διάδοση φημών). Το εύρημα αυτό συμφωνεί με την άποψη που διατυπώθηκε πιο πάνω ότι στην εφηβεία χρησιμοποιούνται διαφορετικές μορφές εκφοβισμού —περισσότερο λεκτικές και έμμεσες μορφές σε αντίθεση με τη χρήση κυρίως σωματικών μορφών στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση (π.χ. Greeff, 2004. Harris & Petrie, 2004. Pateraki & Houndoumadi, 2001). Μόνο ο Δημάκος (2005) αναφέρει ότι «ηλικιακά, όσο οι μαθητές μεγαλώνουν, τόσο πιο επιθετικοί γίνονται» (σ. 96). Ωστόσο, δεν διευκρινίζεται το είδος της επιθετικής συμπεριφοράς που εκδηλώνουν οι μαθητές όσο μεγαλώνουν, αν πρόκειται, δηλαδή, για σωματική ή λεκτική επιθετικότητα.

Τα αποτελέσματα έδειξαν, ακόμη, ότι το 10-13% των μαθητών/-τριών Γυμνασίων και Λυκείων πέφτουν θύματα εκφοβισμού στο σχολείο τους τουλάχιστον μία φορά την εβδομάδα. Τα ποσοστά αυτά εμφανίζονται παρόμοια με τα αντίστοιχα ποσοστά θυματοποίησης που έχουν προκύψει από έρευνες διεθνώς και ελαφρώς μικρότερα από τα ποσοστά που προέκυψαν από τις ελληνικές μελέτες του φαινομένου. Το τελευταίο ίσως δικαιολογείται από το γεγονός ότι οι ελληνικές έρευνες αφορούσαν σχεδόν αποκλειστικά παιδιά του Δημοτικού, όπου παρατηρούνται πολύ περισσότερα περιστατικά εκφοβισμού σε σύγκριση με τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (Oliveus, 1993. Pereira et al., 2004. Salmivalli, 2002). Οι πιο συνηθισμένες μορφές εκφοβισμού που υφίστανται τα θύματα είναι λεκτικές (κοροϊδίες, σεξουαλικά σχόλια) και κοινωνικές (διάδοση φημών).

Ένα ενθαρρυντικό στοιχείο που προέκυψε είναι ότι ένα σημαντικό ποσοστό, περίπου 60%, των μαθητών/-τριών που πήραν μέρος στην έρευνα δήλωσε ότι συμπονά το θύμα και ότι προσπαθεί να υπερασπιστεί με κάποιο τρόπο τα άτομα που υφίστανται διάφορες μορφές εκφοβισμού. Επιπλέον, οι περισσότεροι/-ες έφηβοι επικρίνουν το δράστη και αποδοκιμάζουν τη χρήση εκφοβιστικών συμπεριφορών στο σύνολό τους. Παρ' όλα αυτά, ένας/μία στους πέντε μαθητές/-τριες εμφανίζεται συναισθηματικά αμέτοχος απέναντι στα θύματα του εκφοβισμού και ένα 12% των μαθητών/-τριών μένουν αμέτοχοι και αδρανείς μπροστά σε περιστατικά εκφοβισμού. Επιπλέον, θετικές στάσεις απέναντι στον εκφοβισμό φαίνεται ότι έχει ένα ποσοστό γύρω στο 10% των συμμετεχόντων. Θεωρούν ότι η βία είναι δικαιολογημένη αντίδραση στη βία και ότι μπορεί στο μέλλον να προβούν σε βίαιες συμπεριφορές απέναντι σε συμμαθητές/-τριές τους. Επειδή είναι πολλές οι έρευνες που υποστηρίζουν τη σχέση μεταξύ επιθετικής συμπεριφοράς και στάσεων (π.χ. Boulton κ.ά., 2001. Eslea & Smith, 1994), τα συγκεκριμένα δεδομένα καθιστούν ακόμη πιο επιτακτική την ανάγκη για την ανάπτυξη ιδιαίτερων δράσεων αντιμετώπισης και εξάλειψης του εκφοβισμού στο χώρο του σχολείου.

Ένας από τους στόχους της έρευνας ήταν και η διερεύνηση της επίδρασης παραγόντων, όπως το φύλο και η εθνο-πολιτισμική προέλευση των μαθητών/-τριών, στο φαινόμενο του εκφοβισμού. Αναφορικά με τον παράγοντα φύλο, προέκυψε σαφής επίδραση, καθώς τα αγόρια είναι συχνότερα θύτες και θύματα όλων των μορφών ακόμη και λεκτικού και κοινωνικού εκφοβισμού. Πιο συγκεκριμένα, ως θύματα φαίνεται να μην το αποκαλύπτουν σε κανέναν αλλά να αναζητούν εκδίκηση, ως θύτες εκφοβίζουν με ποικίλους τρόπους και το συζητούν με φίλους, ενώ ως παρατηρητές μένουν συναισθηματικά αμέτοχοι και δηλώνουν υπέρ της χρήσης εκφοβιστικών συμπεριφορών. Από την άλλη, η εθνο-πολιτισμική προέλευση των μαθητών/-τριών δεν φάνηκε να ασκεί σαφή επίδραση στο φαινόμενο του εκφοβισμού. Ωστόσο, φαίνεται ότι μαθητές/-τριες που

ανήκουν στις μεταναστευτικές ομάδες χαμηλού κύρους (από την Αλβανία και τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης) πέφτουν θύματα διαδόσεων λόγω της διαφορετικής γλώσσας που μιλούν ή της χώρας καταγωγής τους, δεν δημοσιοποιούν τη θυματοποίηση που υφίστανται και εκφράζονται πιο θετικά όσον αφορά τη χρήση βίας στο χώρο του σχολείου. Τα αποτελέσματα αυτά συμφωνούν με εκείνα των ελληνικών ερευνών (Σακκά, 2006. Ψάλτη, Σακκά & Ζαφειρόπουλος, 2006). Ωστόσο, η επίδραση της εθνο-πολιτισμικής προέλευσης χρήζει περαιτέρω διερεύνησης.

Συμπερασματικά, διαπιστώνεται ότι το φαινόμενο του εκφοβισμού είναι μια πραγματικότητα για τα ελληνικά σχολεία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Μάλιστα, το προφίλ του φαινομένου συμφωνεί με εκείνο που περιγράφει η διεθνής και η ελληνική βιβλιογραφία. Δύο είναι τα σημαντικά ευρήματα της συγκεκριμένης ερευνητικής προσπάθειας: Το πρώτο αφορά το γεγονός ότι το φαινόμενο του εκφοβισμού στο χώρο του σχολείου όχι μόνο δεν μειώνεται καθώς τα παιδιά μεγαλώνουν, αλλά μετασχηματίζεται και παίρνει πιο έμμεσες – και άρα πιο δύσκολες να εντοπιστούν – μορφές, όπως αυτή του λεκτικού και του κοινωνικού εκφοβισμού. Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί το εύρημα ότι μια κυρίαρχη μορφή εκφοβισμού είναι αυτή της σεξουαλικής παρενόχλησης (σχόλια ή χειρονομίες με σεξουαλικό περιεχόμενο). Η κυριαρχία των συγκεκριμένων μορφών δικαιολογείται αν ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι σε αυτό το στάδιο ανάπτυξης η αποδοχή από την ομάδα των συνομηλίκων και η εκδήλωση της σεξουαλικότητας αποτελούν δύο στοιχεία που κατέχουν πρωτεύουσα θέση στη ζωή του/της εφήβου και καθορίζουν τη μελλοντική του πορεία ανάπτυξης (Cole & Cole, 2002). Όπως τονίζουν και οι Harris και Petrie (2004), πολύ συχνά οι έφηβοι θεωρούν ότι ο ασφαλέστερος τρόπος για διασφαλίσουν την κυριαρχία τους στην ομάδα των συνομηλίκων τους και στο σχολικό χώρο είναι η χρήση βίας πάνω σε συνομηλικά τους άτομα. Είναι απαραίτητο, επομένως, να δημιουργηθεί στο σχολείο ένα περιβάλλον που θα κάνει μαθητές/-τριες να νιώθουν ασφα-

λείς και θα τους βοηθά να αναπτύξουν στενές σχέσεις τόσο με τους/τις συμμαθητές/-τριές τους όσο και με το εκπαιδευτικό προσωπικό, έτσι ώστε να αποτραπούν οποιαδήποτε φαινόμενα βίας.

Το δεύτερο εύρημα αφορά τη σημαντική επίδραση του παράγοντα «φύλο» στην κατανόηση και εκδήλωση του φαινομένου του εκφοβισμού. Ο εκφοβισμός στο χώρο του σχολείου φαίνεται να συνδέεται με την ανδρική ταυτότητα, γεγονός που συμφωνεί με τα ευρήματα των ερευνών στην Ελλάδα και διεθνώς. Όπως τονίζουν χαρακτηριστικά οι Δεληγιάννη-Κουϊμτζή & Σακκά (2005), «το σχολείο αποτελεί φορέα κοινωνικοποίησης που προωθεί, στηρίζει και αναπαράγει την κυρίαρχη άποψη για το πώς πρέπει και πώς δεν πρέπει να συμπεριφέρονται τα δύο φύλα και δομεί ηγεμονικές ανδρικές και γυναικείες ταυτότητες. Με βάση τη λογική αυτή, οι αντιλήψεις για τη βία και την επιθετικότητα που επικρατούν στο σχολικό χώρο και εκφράζονται από τους/τις μαθητές/-τριες, αποτελούν μηνύματα κεντρικής σημασίας, τόσο για την κατανόηση του τρόπου με τον οποίο η επιθετική συμπεριφορά συνδέεται με το ένα ή το άλλο φύλο, όσο και για τη δόμηση και αναδόμηση των ταυτοτήτων φύλου» (σ. 80). Είναι, επομένως, απαραίτητο να ληφθεί υπόψη ο παράγοντας φύλο στο σχεδιασμό παρεμβατικών προγραμμάτων ενάντια στον εκφοβισμό.

Κλείνοντας, θα πρέπει να τονιστεί ότι η παρουσίαση των συγκεκριμένων δεδομένων αυτής της ερευνητικής προσπάθειας έμεινε σε ένα επίπεδο καθαρά περιγραφικό. Έτσι, παρά το μέγεθος και την αντιπροσωπευτικότητα του δείγματος, σημειώνονται οι ακόλουθοι περιορισμοί, οι οποίοι μπορούν να αποτελέσουν έναυσμα για περαιτέρω έρευνα. Δεν έγιναν συνδέσεις του φαινομένου του εκφοβισμού με την ηλικία ή την τάξη φοίτησης των συμμετεχόντων – παράγοντες που έχει φανεί ότι επιδρούν ιδιαίτερα στο φαινόμενο – ούτε του δράστη εκφοβιστικών περιστατικών με τις στάσεις του απέναντι στη χρήση βίας και την επιθετικότητα. Επιπλέον, είναι απαραίτητο να περιγραφεί το προφίλ δράστη και θύματος σε συνδυασμό με τις σχολικές τους επιδόσεις, την κοινωνικότητά τους και το ενδιαφέ-

ρον τους για το σχολείο. Τέλος, όπως προτείνεται και από τη διεθνή βιβλιογραφία (π.χ. Baldry, 1998. Smith, 2004), θα ήταν χρήσιμο να γίνει συσχέτισμός των ποσοτικών δεδομένων με τα ποιοτικά δεδομένα που συλλέχθηκαν στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ πριν προχωρήσουμε στη διατύπωση συγκεκριμένων προτάσεων και στην ανάπτυξη παρεμβατικών προγραμμάτων.

Βιβλιογραφία

- Andreou, E. (2000). Bully/victim problems and their association with psychological constructs in 8- to 12-year-old Greek schoolchildren. *Aggressive Behavior*, 26, 49-56.
- Andreou, E. (2001). Bully/Victim Problems and Their Association with Copying Behaviour in Conflictual Peer Interactions among School-Age Children. *Educational Psychology*, 21(1), 59-66.
- Andreou, E. (2004). Bully/victim problems and their association with Machiavellianism and self-efficacy in Greek primary school children. *British Journal of Educational Psychology*, 74(2), 297-309.
- Andreou, E. & Metallidou, P. (2004). The relationship of academic and social cognition in behaviour in bullying situations among Greek primary school children. *Educational Psychology*, 24, 27-41.
- Andreou, E., Vlachou, A. & Didaskalou, E. (2005). The Roles of Self-Efficacy, Peer Interactions and Attitudes in Bully-Victim Incidents. Implications for Intervention Policy-Practices. *School Psychology International*, 26(5), 545-562.
- Arora, T. (1996). Defining bullying. *School Psychology International*, 17, 317-329.
- Baldry, A. C. (1998). Bullying among Italian middle school students. *School Psychology International*, 19(4), 361-374.
- Berthold, K. A. & Hoover, J. H. (2000). Correlates of Bullying and Victimization among Intermediate Students in the Midwestern USA. *School Psychology International*, 21(1), 65-78.
- Boulton, M. J., Καρέλλου, Ι., Λανίτη, Ι., Μανούσου, Β. & Λεμονή, Ο. (2001). Επιθετικότητα και θυματοποίηση ανάμεσα στους μαθητές των ελληνικών Δημοτικών σχολείων. *Ψυχολογία*, 8(1), 12-29.
- Cole, M. & Cole, S. R. (2002). *Η Ανάπτυξη των Παιδιών. Εφηβεία (Γ' τόμος)*. Αθήνα: Τυπωθήτω – Γιώργος Δαρδανός.
- Γκότοβος, Α. (1996). *Νεολαία και Κοινωνική Μεταβολή. Αξίες, Εμπειρίες και Προοπτικές*. Αθήνα: Gutenberg.
- Craig, W. M., Pepler, D. & Atlas, R. (2000). Observations of bullying in the playground and in the classroom. *School Psychology International*, 21(1), 22-36.
- Δεληγιάννη-Κουϊμπή, Β. & Σακκά, Δ. (2005). «Ο άνδρας το 'χει μέσα του...»: Απόψεις εφήβων για τη βία και την επιθετικότητα. Στο Β. Δεληγιάννη-Κουϊμπή & Δ. Σακκά (Επιμ.), *Μεγαλώνοντας ως Αγόρι: Διερεύνηση της Ανάπτυξης της Ανδρικής Ταυτότητας στην Εφηβική Ηλικία* (σ. 75-106). Αθήνα: Gutenberg.
- Δημάκος, Ι. Κ. (2005). Οικογενειακοί παράγοντες που επηρεάζουν τη σχολική επιθετικότητα των μαθητών: Ερευνητικά δεδομένα. *Επιστημονική Επετηρίδα «Αρέθας»*, 3, 89-102.
- Eslea, M. & Smith, P. K. (1994, June). *Developmental Trends in Attitudes to Bullying*. Poster presented at the Thirteenth Biennial Meeting of the International Society for the Study of Behavioural Development, Free University, Amsterdam.
- Farrington, D. (1993). Understanding and preventing bullying. In M. Tonry (Ed.), *Crime and Justice: A Review of Research* (vol. 17) (pp. 381-458). Chicago: University of Chicago Press.
- Greiff, P. (2004). *The Nature and Prevalence of Bullying During the Intermediate School Phase*. Unpublished M. A. thesis. Bloemfontein: University of the Free State.
- Harris, S. & Petrie, G. (2004). A study of bullying in the middle school. *NASSP Bulletin*, 86(633), 42-53.
- Kalliotis, P. (2000). Bullying as a Special Case of Aggression: Procedures for Cross-Cultural Assessment. *School Psychology International*, 21(1), 47-64.
- Καμάρη, Α., Μουρούζη, Χ. & Παπαδοπούλου, Δ. (2004). *Οι Απόψεις των Γηγενών Παιδιών και των Παιδιών από Διαφορετικό Πολιτισμικό Περιβάλλον*.

- λον για τη βία και την επιθετικότητα. Αδημοσίευτη πτυχιακή εργασία. Αλεξανδρούπολη: Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης ΔΠΘ.
- Kokkinos, C. M. & Panayiotou, G. (2004). Predicting bullying and victimization among early adolescents: Associations with disruptive behavior disorders. *Aggressive Behavior*, 30, 520-533.
- Μανουδάκη, Τ. (2000). Νέες μορφές παραβατικότητας ανηλίκων στο χώρο του σχολείου. Στο Ν. Πετρόπουλος & Α. Παπαστυλιανού (Επιμ.), *Προκλήσεις στη Σχολική Κοινότητα: Έρευνα και Παρέμβαση* (σ. 142-148). Αθήνα: Παιδαγωγικό Ινστιτούτο.
- Morita, Y., Soeda, H., Soeda, K. & Taki, M. (1999). Japan. In P. K. Smith, Y. Morita, J. Junger-Tas, D. Olweus, R. Catalano & P. Slee (Eds) *The Nature of School Bullying: A Cross-national Perspective*. London & New York: Routledge.
- Mouttapa, M., Valente, T., Gallaher, P., Rohrbach, L. A., Unger, J. B. (2004). Social network predictors of bullying and victimization. *Adolescence*, 39(154), 315-335.
- Μπεζέ, Α. (Επιμ.) (1998). *Βία στο Σχολείο, Βία του Σχολείου*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- O'Connell, P., Pepler, D. & Craig, W. (1999). Peer involvement in bullying: Insights and challenges for intervention. *Journal of Adolescence*, 22, 437-452.
- Ohsako, T. (1999). The developing world. In P.K. Smith, Y. Morita, J. Junger-Tas, D. Olweus, R. Catalano & P. Slee (Eds), *The Nature of School Bullying: A Cross-National Perspective* (pp. 359-375). London: Routledge.
- Olweus, D. (1978). *Aggression in the Schools: Bullies and Whipping-boys*. London: Wiley.
- Olweus, D. (1993). *Bullying in Schools: What We Know and What We Can Do*. Oxford: Blackwell.
- Olweus, D. (1996). Bully/victim problems at school: Facts and effective intervention. *Reclaiming Children and Youth: Journal of Emotional and Behavioral Problems*, 5, 15-22.
- Olweus, D. (1999). Norway. In Smith, P.K., Morita, Y., Junger-Tas, J., Olweus, D., Catalano, R. & P. Slee, (Eds), *The Nature of School Bullying: A Cross-National Perspective* (pp. 28-48). London & New York: Routledge.
- O'Moore, M. (2004). Defining violence: Towards a pupil based definition. www.comune.torino.it/novasres/_private/Violencedefinition.PDF [πρόσβαση: 26/04/2004]
- Owens, L., Shute, R. & Slee, P. (2000). "Guess what I just heard!": Indirect aggression among teenage girls in Australia. *Aggressive Behavior*, 26, 67-83.
- Παπαστυλιανού, Α. (2000). Μαθητές-θύτες και μαθητές-θύματα: Κοινωνικο-ψυχολογική προσέγγιση. Στο Ν. Πετρόπουλος & Α. Παπαστυλιανού (Επιμ.), *Προκλήσεις στη Σχολική Κοινότητα: Έρευνα και Παρέμβαση* (σ. 115-133). Αθήνα: Παιδαγωγικό Ινστιτούτο.
- Pateraki, L. & Houndoumadi, A. (2001). Bullying among primary school students in Athens. Greece. *Educational Psychology*, 21(2), 167-175.
- Pepler, D. J. & Craig, W. M. (1995). A peek behind the fence: Naturalistic observations of aggressive children with remote audiovisual recording. *Developmental Psychology*, 31, 548-553.
- Pereira, B., Mendonça, D., Neto, C., Valente, L. & Smith, P. K. (2004). Bullying in Portuguese schools. *School Psychology International*, 25(2), 241-254.
- Rigby, K. (2002). *New Perspectives on Bullying*. London: Jessica Kingsley.
- Rigby, K. (2005). Why Do Some Children Bully at School? The Contributions of Negative Attitudes Towards Victims and the Perceived Expectations of Friends, Parents and Teachers. *School Psychology International*, 26, 147-161.
- Rigby, K. & Slee, P. T. (1991). Bullying among Australian school children: Reported behavior and attitudes towards victims. *The Journal of Social Psychology*, 131, 615-627.
- Σακκά, Δ. (2006). Οι απόψεις των εφήβων για τη βία και την επιθετικότητα σε σχέση με τον «άλλο». Ανακοίνωση στα πλαίσια του συμποσίου: «"Τ' αγόρια το παίζουν μάγκες..."»: Η άσκηση βίας στο σχολείο ως στοιχείο της ανδρικής ταυτότητας», 2ο Πανελλήνιο Συνέδριο Συμβουλευτικής Ψυχολογίας με θέμα «Η Συμβουλευτική Ψυχολογία στους Άνδρες: Θεωρία, Έρευνα, Παρέμβαση». 23-26 Νοεμβρίου 2006. Αθήνα, Ελλάδα.

- Salmivalli, C. (2002). Is there an age decline in victimization by peers at school? *Educational Research*, 44(3), 269-277.
- Schuster, B. (1996). Rejection, exclusion and harassment at work and in schools: An integration of results from research on mobbing, bullying and peer rejection. *European Psychologist*, 1, 293-317.
- Seals, D. & Young, J. (2003). Bullying and victimisation: Prevalence and relationship to gender, grade level, ethnicity, self-esteem, and depression. *Adolescence*, 38(152), 735-747.
- Smith, P. K. (2004). Bullying: Recent developments. *Child and Adolescent Mental Health*, 9(3), 98-103.
- Smith, P. K. (2000). Bullying and harassment in schools and the rights of children. *Children & Society*, 14, 294-303.
- Smith, P. K. & Brain, P. (2000). Bullying in schools: Lessons from two decades of research. *Aggressive Behavior*, 26, 1-9.
- Smith, P. K., Cowie, H., Olafsson, R. F. & Liefhoghe, A. P. D. (2002). Definitions of bullying: A comparison of terms used, and age and gender differences, in a fourteen-country international comparison. *Child Development*, 73(4), 1119-1133.
- Smith, P. K., Morita, Y., Junger-Tas, J., Olweus, D., Catalano, R. & Slee, P. (Eds) (1999). *The Nature of School Bullying: A Cross-National Perspective*. London: Routledge.
- Smith, P. K., Nika, V. & Papisideri, M. (2004). Bullying and violence in schools: An international perspective and findings in Greece. *Ψυχολογία*, 11(2), 184-203.
- Whitney, I. & Smith, P. K. (1993). A survey of the nature and extent of bullying in junior/middle and secondary schools. *Educational Research*, 35, 3-25.
- Ψάλτη, Α., Σακκά, Δ. & Ζαφειρόπουλος, Κ. (2006). *Βία & Επιθετικότητα στο Ελληνικό Σχολείο: Σύμβαση με Φύλο & Εθνική Προέλευση*. Ανακοίνωση στα πλαίσια του συμποσίου: «Τ' αγόρια το παίζουν μάγκες...»: Η άσκηση βίας στο σχολείο ως στοιχείο της ανδρικής ταυτότητας», 2ο Πανελλήνιο Συνέδριο Συμβουλευτικής Ψυχολογίας με θέμα «Η Συμβουλευτική Ψυχολογία στους Άνδρες: Θεωρία, Έρευνα, Παρέμβαση», 23-26 Νοεμβρίου 2006, Αθήνα, Ελλάδα.

Bullying in secondary schools: The influence of gender and ethnicity

ANASTASIA PSALT¹

KATERINA CONSTANTINO²

ABSTRACT

Bullying has become a widespread phenomenon in schools worldwide over the past years. Very few studies have been conducted in Greece so far. This is a first attempt at studying this phenomenon in the Greek schools as well as investigating the influence of gender and ethnicity. One thousand eight hundred and forty three students from secondary schools across the country completed the Questionnaire "Life in School." The results showed that more than 10% of the secondary-school students reported that they had been systematically bullied. Furthermore, 35% of the secondary-school students were concerned over being victimized in their schools. Bullying took place in a number of locations such as in schoolyards, or on the way back home. Bullies and victims usually avoided any mention of the incident. Bullying is observed more often in boys and seems to be related to the development of their gender identity. The phenomenon seems to be only partly related to ethnicity.

Keywords: *School bullying, School violence, Gender, Ethnicity.*

1. **Address:** Assistant Professor, Department of Early Childhood Care & Education, Alexander Technological Educational Institute of Thessaloniki, P.O. Box 141, GR-574 00 SINDOS, Tel.: +302310791488 Fax: +302310791524, E-mail: psalti@bc.teithe.gr
2. **Address:** School Psychologist, Department of Psychology, Aristotle University of Thessaloniki, Old Building of Philosophy A.U.Th., GR-541 24 THESSALONIKI, Tel.: +302310997313 Fax: 2310997384, E-mail: aikkonst@psy.auth.gr